

CURROS EN 1876. APUNTES DUNHA METAMORFOSE

CARLOS LÓPEZ-KELLER ÁLVAREZ

*Y-eu, d'o que vin parvo e mudo
dende entón creo... ou non creo...
pero dudar, ¡xa non dudo!*

(*O Divino Sainete*. Canto VIII)

O FILLO DO CALCORRA

No ano 1893, Leopoldo Pedreira estaba a piques de dar ó prelo o seu libro *El Regionalismo en Galicia*. Decidiu enviar unha carta moi correcta a Curros, onde lle solicitaba certos datos biográficos. Curros, cunha sona de airado, negoulle calquera tipo de colaboración, sen aforrar un bo enfado do autor do libro¹. Aquela postura de Curros, tanto no fondo coma na forma, repitiuse ó longo da súa vida. De xeito deliberado, o poeta mantivo e forzou ós demais a manter unha tona de silencio sobre da súa vida. Afamado antes de morto, Curros debeu ler con estremecemento as cousas sen tino que presuntos biógrafos dicían del. Nunca se preocupou, con todo, de corrixir cousa ningunha.

Inda con todas estas eivas, 1876 aparécesenos coma un fundamental ano de transición, en que Curros racha os liames da súa mocidade, cunha fonda mudanza ideolóxica onde vai evoluíndo cara a unha literatura galega, tanto na lingua coma na temática.

Partindo de escenas neboentas, de liñas que non se cruzan, tentaremos de enxergar a pequena biografía daquel ano de Manuel Curros Enríquez, o fillo do Calcorra, nado na vila de Celanova o 15 de Setembro de 1851.

CARTAS DO NORTE

O ano non comezou ben. O primeiro de xaneiro de 1876, antes do albor, Curros xa estaba disposto

para a marcha, quencendo os seus ósos nunha fría noite donostiarra. Botou o fardel ó lombo e comezou a camiñar cara a Hernani, para informar dos danos causados polos ataques carlistas.

Nos oito quilómetros de camiño, nos que foi atacado dende catro trincheiras carlistas, Manuel Curros Enríquez debeuse preguntar qué facía un poeta coma el naquel mencer de tolemia. Mais el coñecía o cruel paradoxo: estaba asistindo ó nacemento do ano na fronte de batalla a causa dunha poesía. Dunha poesía, por demais, onde amosaba o seu aborrecemento á loita civil.

En 1874, no auxe da Terceira Guerra Carlista, Curros escribiu a súa «Oda a la Guerra Civil». Non era un poema de exaltación belicista, senón máis ben o contrario: Curros fala do absurdo da guerra e dos sufrimentos que causa, e sitúase nos lindeiros da insubmisión:

«Héroes que en inhumano
combate, confundidos como fieras
sois el oprobio del linaje humano
la enseña de la paz llevo en mi mano
¡yo os mando abandonar esas trincheras!»

Non son, en fin, uns versos axeitados para ler en primeira liña de tiro, denantes de entrar en loistas. Segundo nos di Vilanova, Curros tivo dúbidas no canto de publicar aquela obra. Ó cabo, mandouna ó xornal *El Imparcial*, sen moita esperanza. Pero, contra todo agoiro, a poesía gustou e foi publicada en *Los Lunes del Imparcial* o día 3 de xullo de 1874. Aparte diso, Curros recibiu quince pesetas e vintecinco exemplares do xornal, inda que non sabemos se como prezo ou máis ben como premio, pois algún autor sostén que o rotativo tiña convocado un premio de poesía co lema da *Guerra carlista*. Sexa como for, *El Imparcial* mandou buscar o autor (Curros mandara o poema sen facer constar a súa dirección², tan

¹ El autor que estudio en este Capítulo —dirá Pedreira ó tratar de Curros— se negó a darme datos biográficos, quizá porque desconfió de mi imparcialidad o de mi competencia para juzgarle.

² Curros vivía na Pasaxe de Valdecilla, unha pequena rúa do barrio de Pozas, en Princesa. O barrio e a rúa desapareceiron anos máis tarde; na cuadra que ocupaban edificouse un hotel e uns grandes almacéns.

pouco agardaba a chamada) e ofreceulle un posto na redacción.

Curros presentouse e o traballo foi seu. Mais contratado pola súa forza expresiva naqueles versos, a Curros quería ser como cronista de guerra. E así foi como, non ben aterrado na redacción, no Nadal de 1875 foi mandado para o País Basco a cubrir a Terceira Guerra Carlista.

LA CANCIÓN DE VILICH

Durante os meses de xaneiro e febreiro daquel ano Curros foi relatando para *El Imparcial* as novas da guerra. Nas súas crónicas amosa unha íntima xenreira contra dos carlistas, pero odia moito máis a guerra, e insiste no drama dos soldados disparándose sen causa nas dúas trincheiras. Respecto ó pobo basco, valora a súa cultura e inda ten tempo para abraiar da súa paisaxe, mais non comprende o movemento foralista e o agromar do nacionalismo.

De feito, o rexionalismo preséntaselle coma unha ideoloxía reaccionaria. Polo menos na súa mocidade, Curros, fundamente progresista, non gustaba do federalismo. As forzas do progreso estaban en Madrid³, e o rexionalismo que medraba daquela en Galicia ou Euscadi tiña, no canto da política (que non da cultura), alicerces reaccionarios. Curros renegará do separatismo baseado no mantemento das escravitudes ideolóxicas do pasado, mais irá amolecendo a súa postura respecto ó rexionalismo, sobre todo durante a súa estancia en Cuba.

O día 20 de xaneiro, día de San Sebastián, unha granada fere de morte a Indalecio Vizkarrondo, chamado Vilinch ou Bilintx, un gran poeta basco e liberal. Curros visítalo no seu leito de morte e remite a Madrid unha das súas crónicas máis sentidas e lúcidas, onde tivo a coraxe de reproducir sen traducilo un poema en eusquera⁴, a lingua dos avelarres e do demo carlista. Coa súa crónica, Curros rescata a cultura basca do paredón en que moitos a meteran co gallo daquela guerra inxusta. Posteriormente, escribiu «la canción de Vilinch»,

³ Unha das forzas de progreso no século XIX, dende Riego ata Prim, era o exército. Curros, que chegou a dedicar a súa poesía «El dos de mayo de 1808» ó exército, será un dos desencantados coa asonada de Pavía en 1874.

⁴ Trátase do derradeiro poema de Bilintx, unha canción de amor escrita en dialecto guipuzcoano.

adicada ó poeta morto, onde reitera a súa dor e perplexidade polo sangue que lixa as rúas bascas.

É curioso destacar cómo naquela crónica, Curros utiliza un recurso literario que, certo ou fantaseado, el mesmo ía protagonizar ó ano seguinte. Conta cómo Bilintx, paseando pola rúa, ficou escoitando un grupo de rapaces entonando un zortziko, un canto popular. Cando lle comenta ó seu acompañante a fermosura do que está a escoitar, este contéstalle: «*pues esa canción es tuya*». Reflicte deste xeito Curros a total comunión entre o poeta e o seu pobo, entre un poeta que esqueceu un poema e un pobo que o fixo popular, e polo tanto anónimo. Este feito amosa na súa plenitude a arelada inmortalidade de poeta.

Xa ás portas da morte, en 1907, relata Curros unha historia moi semellante. Trinta anos antes, parando nun hotel de Ourense, ó saír á terraza da habitación escoitou un grupo de mozas cantando un tema vagamente familiar. Con esforzo, ó cabo puido identificalo. Tratábase dunha esquencida poesía súa que escribira nun libro de texto con dezaioito anos: a «Cántiga». Mentres remexía os miolos para se explicar cómo podían as rapazas coñecer unha poesía que el nunca publicara⁵, advertiu que os cantores mudaran o primeiro verso do poema, substituíndo o orixinal «No xardín unha noite sentada», polo máis enxebre de «Unha noite na eira do trigo». Foi aquel feito, segundo o poeta, o que o levou a imprimir a versión orixinal do poema, en afianzamento da súa autoría e en denuncia do deturpamento da súa versión. Pero abonda con ler a Curros para decatármonos de que o seu anoxo foi moito menor do que di, e o seu orgullamento moito maior do que pretende.

Máis tarde averigou a verdade: Cesáreo Alonso Salgado, o seu compañeiro de habitación que improvisaba coa guitarra aquela tardiña do 5 de xuño de 1869, aprendera de memoria o poema a medida que Curros, inspirado polos acordes, ía completando os seus versos. Aquel estudante voltou a Galicia e seguiu estudando en Santiago, onde a «Cántiga» comezou a facerse popular.

⁵ A Cántiga é o primeiro poema galego de Curros. Que se saiba, non hai outro poema de xuventude que Curros tardara tanto en publicar, xa que o poema non apareceu ata a primeira edición de *Aires d'a miña terra*. O máis probable é que Curros non gustara da poesía. Tempo máis tarde, criticaraa por «romántica».

Tamén se estendeu pola bisbarra de Trives, nos lares de Alonso Salgado.

O AXUDANTE DO BRIGADIER MARINÉ

Curros sufriu unha tarde de febreiro un grave accidente na súa habitación. Resulta rechamante advertir como, despois de evitar morteiros e granadas durante tres meses, cae ferido na súa propia cama. Segundo parece, ó seu compañeiro de habitación, un axudante do brigadier Mariné, escapóuselle un disparo de fusil que foi bater no peito do inadvertido Curros. Inda ferido de certa gravidade, o poeta puido despedirse elegantemente dos seus lectores. Na súa derradeira crónica, do 23 de febreiro, sinala que *«mucho más quisiera extenderme, pero no me siento bueno»* indicando que outro correspondente, Fauró, continuará a informar. Tras se restablecer un tempo, volveu a Madrid, onde o seu xornal o escusou de voltar á fronte.

Aquel accidente constituíu o que os sabidos chaman «bautismo de sangue». Algúns biógrafos seus, considerando o temperamento do poeta, trataron de implicallo como xefe estudantil nos acontecementos da «Noite de San Daniel», do 21 de abril de 1865, onde recibiría un disparo. Pero resulta pouco probable que daquela estivera en Madrid, menos probable que participara nas algaradas, menos aínda que fora como xefe estudantil (tiña trece anos e medio) e menos aínda que recibira un disparo.

O PASAMENTO DA SÚA IRMÁ TERESA

O primeiro día de marzo de 1876 morre a súa irmá Teresa Curros Nogueira. Tres anos maior que Manuel, tiña daquela vinteseite anos. Curros afectouse moitísimo por este pasamento, dedicando á súa lembranza un dos seus poemas que poderíamos chamar «familiares», publicado en *El Heraldo Gallego*, o xornal de Lamas Carvajal, do 12 de abril. Extremo garante da súa intimidade, sen embargo Curros deixou traslucir os seus sentimentos en acontecementos enteiramente persoais. Reservado en exceso, publicou poemas dedicados ó nacemento do seu fillo Adalardo, á morte da súa irmá, da súa nai e do seu

fillo Leopoldo, por esta orde. O poema dedicado á súa irmá foi o único destes que está escrito en castelán. Seguramente, Curros falaría nesta lingua con Teresa, reservando o galego para se dirixir á súa nai.

Agora que andamos falando de Teresa, poderíamos aclarar, nun pequeno excursio, o tema dos apelidos do poeta e dos seus irmáns. A nai do poeta, Dª Petra, era filla natural non recoñecida de Pedro Rodríguez Nogueira. Se cadra para agochar a súa orixe extramatrimonial, Dª Petra adoitaba usar, cando podía, os apelidos do seu pai. De feito, o poeta foi bautizado como Manuel Curros Nogueira. Mais os intentos daquela muller por pasar polo que non era de pouco serviron; no seu oficio de escribán, Xosé María Curros, de alcume Calcorra, escribiu a defunción da súa propia esposa: non tivo esa pequena piedade coa súa muller, e certificou o seu nome de filla non recoñecida, Petra Enríquez, filla natural de Rosa Enríquez⁶.

PANIAGUA E COMPAÑÍA

Durante o ano que andamos a analizar, Curros rematou a súa primeira obra en prosa, un folletín chamado *Paniagua y compañía. Agencia de sangre*. O protagonista, Ambrosio Paniagua, é un axente que acode á Coruña na procura de mozos que se alistén nas ringleiras carlistas. Xunto a el, vai á Galicia un Páter carlista, inimaxinable quasimodo, contrafeito de alma e corpo.

Pero aínda esta noveliña, de contido tan maniqueo e pouco elaborado, e cunha finalidade tan concreta, ten os seus matices, e sèrvelle a Curros para volver expor o seu pensamento en torno á guerra carlista. Por unha parte, o autor entende e non condena ós soldados carlistas que, máis que inimigos, actúan enganados polos axentes de recrutamento. Por outra banda, Curros incide moito máis na maldade do Páter que do mesmo Paniagua. De feito, xa denunciara na súa «Oda a la Guerra Civil» o decisivo papel que xogaban os

⁶ Non sabemos porqué Curros preferiu o Enríquez ó Nogueira. Vilanova estráñase, xa que Nogueira lle semella un apelido máis galego. Puido ser calquera razón, agás esta, xa que Curros coñecía a raigame e a linaxe do seu apelido. Abonda ler a súa primeira obra, *El Maestro de Santiago*, onde fai intervir a Afonso Enríquez, Rei de Portugal.

cregos carlistas⁷. En fin, Curros transmite na obra o lonxe que fican os sonhos da Revolución de 1868, e decátase de que a Restauración supón, no fondo, o triunfo dos carlistas; nun significativo final, Paniagua remata a novela no exército español en Cuba e o Páter na mesmísima Curia de Roma.

Esta obra, como tamén acontecera co *El maestro de Santiago*, tardou tempo en publicarse, e viu a luz xa rematada a Guerra no xornal coruñés *El Telegrama*, nun contexto moi diverso ó que motivara a súa escritura.

GALICIA LITERARIA

En abril de 1876 retorna a Madrid, despois de pasar uns meses en Vigo, Teodosio Vesteiro Torres. Daquela Curros xa mellorara da súa lesión, co cal retomaron as xuntanzas na casa de Vesteiro, na rúa da Estrela, onde nacera a Sociedade Galicia Literaria.

Tamén aquel parnaso poético, creado no setembro de 1875, pasara polas súas pequenas liortas civís, e inda estaban quentes os rescaldos. Unha grave polémica en torno ós «tipos» galegos fendera a Sociedade en dous. Resultou que Xesús Muruais proxectou facer un libro sobre tipos galegos, onde cada socio se encargaría dun retrato. O seu irmán Andrés e Francisco Añón non daban creto ó que estaban a escoitar. Despois dunha acia discusión, estes abandonaron as reunións de Galicia Literaria, rifando irmán contra irmán, ó se negaren a participar naquela galería de caricaturas. Añón e Andrés voltaron á rúa da Estrela polo nadal, cando Xesús Muruais retirou o seu proxecto.

Daquela, suspendéronse as reunións ata a volta de Vesteiro e Curros. Ambos regresaron, un de Vigo, outro da fronte carlista, coa primavera. Pero na madrugada do día 12 de xuño de 1876, o mesmo día en que cumpría vinte e oito anos, Vesteiro matábase dun tiro no Paseo (daquela chamado Salón) do Prado.

A COROA FÚNEBRE DE VESTEIRO

Vesteiro deixou a Curros a súa pluma de prata, coa que escribiu a derradeira carta ó seu amigo, en

castelán⁸. Unha despedida lánquida e tristeira, onde Vesteiro renega de homenaxes póstumas, da Fama e da Gloria. Curros, de vinte e cinco anos, viviu adoeidamente aquela morte. No cortexo fúnebre, Curros e Victorino Novo acompañan o cadaleito e deciden organizar unha Coroa poética na honra do defunto.

Unha carta desafortunada de Pedro Antonio de Alarcón negando a súa axuda para a lembranza do suicida, moveu a Curros e Novo a lle replicar en debida forma. Pero este non foi o único contratempo que lle traería facerse testamenteiro cultural de Vesteiro. Pola marcha de Novo a Ferrol, a Coroa tardou en saír, ata o punto que comezaron rumores acerca dos cartos que benintencionados amigos deran para sufragar a empresa, murmurios impresos, ó cabo, no xornal *La Concordia* de Vigo. Curros defendeuse coa súa carraxe habitual⁹, nunha carta aberta que Vilanova critica por deixar desprotexido a Victorino Novo. Ben puido ser, pero o certo é que Novo non se sentiu ofendido por aquela carta (anos despois, en 1887, Curros escribiría unha moi favorable recensión dun libro de poemas de Novo, *El Romancero de Galicia* no xornal *El País*, cunhas liñas que, como tantas veces lle pasou, alporizaron con razón a máis dun colega¹⁰). Sexa como for, a Coroa saíu en Ferrol en 1879. Á parte do prólogo e dunha poesía chamada «Semblanza», Curros escribiu e firmou con Novo unha nota explicativa da tardanza en dar ó prelo a Coroa de Vesteiro. *El Heraldo Gallego* publicara outra dous anos antes.

UNHA CARTA DE CURROS

Poucos días despois do enterro de Vesteiro, e inda metido en andrómenas con Pedro de Alarcón,

⁸ Vesteiro Torres, traballador incansable pola cultura galega, non deixou nada escrito na súa lingua.

⁹ Na carta, en extremo dura, Curros recoñece que, lendo o xornal, a pregunta que hai que contestar non é quen quedou cos cartos, senón «si *La Concordia de Vigo* es el tapete en que aventura su bolsa el primero que llega y si la frase inculta y el insulto procaz han sido nunca periodismo. He aquí, Sr. Director, lo que Vd. está encargado de desmentir».

¹⁰ Resultou que Curros, para glosar a importancia de Victorino Novo, decidiu rebaixar a importancia do resto, e así salienta o importante lugar do autor na literatura galega «morta Rosalía, mudo Lamas, esgotado Pondal». Lamas e Pondal racharon linguas en contra de Curros, pero remataron por perdoalo e incluso, como Pondal, pedindo que o soterraran xunto do vate celanovés.

⁷ A Igrexa é o poder fáctico da reacción. Moito máis que o rexionalismo ou a defensa do mundo galego, o anticlericalismo –non o ateísmo– aparece como argumento unificador de toda a poética de Curros, dende o principio ata o fin.

chégalle a Curros unha carta de Herminio, un vello compañeiro de arrasadeiras alá en Celanova. Facéndose cruces, o poeta contempla entón o abismo que o separa da súa nenez. Remítelle de volta unha carta o día 28 de xullo. Curros apenas ten vintecinco anos e xa fala coma un vello; «*yo te creía muerto*» - dille ó seu amigo, sorprendido de que este sobrevivira ás guerras, revolucións e desgracias que o poeta soportara. Curros amosa un certo cansancio da vida que leva en Madrid, abafado polas urxencias, por absurdas liortas, por ese vivir capitalino onde todo é hoxe, sen pasado e sen futuro. Mentres que o seu amigo ten unha carreira e un porvir, el, xa co pelo ruizo, «*puedo morir de hambre cualquier día*». Xa daquela Curros parece estar pensando en voltar a Galicia, nunha inqueda que día a día vai ir medrando.

A MUIÑEIRA MONORRÍTMICA

En efecto, cada vez máis Curros vaise afacendo ó achegamento a Ourense. Escribe entón, e probablemente publica, a súa poesía «Muiñeira monorrítmica», a primeira dedicada ou dirixida a cidade de Ourense, e tamén a primeira, segundo pensamos, onde amosa un claro alento reivindicativo galego. Mentras que *El maestro de Santiago* ou *Paniagua y compañía* perderan actualidade ó se imprimir, coa «Muiñeira monorrítmica» pasa o contrario, por desgracia. O motivo do poema é o retraso nas infraestructuras galegas: a desidia e as dilacións na construción do ferrocarril a Ourense. É importante, por significativo, que o poeta civil galego xurda dende esta óptica de progreso radical. Como dirá máis tarde, a locomotora e as máquinas en xeral son o «*Cristo dos tempos modernos*», conformando as máquinas ese negociado onde se solucionan os problemas que o Santo Cristo leva séculos escoitando sen se inmutar.

D. MODESTO FERNÁNDEZ GONZÁLEZ

Manuel Curros tivo en Madrid, como valedor e mecenas, ó seu paisano Modesto Fernández González, funcionario, periodista e avogado. Neste peculiar pluriempleo tan usual daquela, D. Modesto era, en primeiro lugar, alto funcionario

de Ministerio de Facenda e Inspector do Banco de España, e optou, segundo Curros, pola mesma carteira de Facenda. Sen chegar a tanto, si que pertencía a aquel grupo de «publicistas» que se movía ben nos cumes da burocracia estatal. Asemade, D. Modesto era periodista, destacando o seu prístino estilo en artigos onde adoitaba difundir o seu amor por Galicia. Un amor baseado na morriña dos tipos máis enxebres, dos costumes máis folclóricos, das receitas máis típicas e das paisaxes máis pintorescas¹¹. En fin, tamén era avogado, pertencente ó importante despacho de Alonso Martínez, rotante ministro de Gracia e Xustiza e responsable do noso vixente Código Civil¹².

Pois ben, o 28 de outubro de 1876 aparecía nas páxinas de *El Herald Gallego* unha carta de D. Modesto convocando un premio de poesía, e poñendo do seu peto a completa dotación do premio, que ascendía á cantidade de dous mil reais. Segundo as bases, os orixinais habían de se remitir ó xurado, que ficou constituído o día 30 de outubro, denantes do 1.º de febreiro do ano seguinte, sinalándose como data da concesión o 24 de febreiro, onomástica do mecenas («*el santo más modesto del calendario*» no seu donoso dicir).

Os candidatos presentarían tres poemas, dedicados a un costume, un tipo e unha tradición galega. Non sabemos se para a iniciativa D. Modesto tiña falado con Curros, pero el négao rotundamente. Tempo despois contaranos que deu coas bases do concurso remexendo nos papeis que tiña enriba da mesa, xunto cunha carta da súa nai animándoo a se presentar. Curros presentarase con tres poemas xa clásicos dentro da súa produción, «O Gueiteiro», «Unha boda en Einibó» e «A Virxe d'o Cristal», consagrando deste xeito o nome de tres vilas da bisbarra de Celanova: Penalta, Einibó e Vilanova dos Infantes, pobo onde nacera a súa nai.

¹¹ El mesmo era un «tipo» galego. Segundo se contaba, indo unha mañá para o Ministerio, D. Modesto caeu en transe, semellante ó de S. Ero ou S. Amaro, escoitando a un gaitero na rúa de Alcalá. Na súa carteira levaba un Informe que o Ministro, dada a tardanza do seu válido, non puido presentar nas Cortes, como tiña previsto.

¹² Interesa destacar como Curros seguiu a senda do seu protector, e como foi periodista e funcionario do Ministerio de Facenda. Tamén tentou a avogacía, pero non rematou a carreira. Linares Rivas, no seu discurso de ingreso na Real Academia Española, dedicado a Curros, afirma sen base ningunha o contrario: «*fue abogado... como lo es cualquiera*». Calquera pode selo, inda hoxe, pero Curros non o foi.

No canto dun ano, asaltáballe a Curros outra vez a teima dos «tipos» galegos, pero agora a súa resposta é moito máis matizada. Nas xuntanzas da Galicia Literaria amosárase favorable ás teses de Xesús Muruais, pero agora, ó se enfrontar á figura do Gueiteiro, é patente que o seu espírito reivindicativo non se sente nada cómodo. Curros termina por forzar unha arriscada reviravolta no poema, que esvara do seu motivo orixinal (a descrición dun tipo galego) a outro ben distinto (a denuncia da situación económica de Galicia).

Curros gañou o premio con toda xustiza; os tres poemas viron a luz en 1880, o ano de *Aires d'a miña terra*, o ano de *Follas Novas*, o ano das *Saudades* de Lamas Carvajal, e o ano da desaparición de *El Heraldo Gallego*.

O NADAL DE 1876

Ben diferente foi este nadal ó do ano anterior, cando Curros pasara a pascua no Hotel dos Americanos de Santander en plena campaña carlista. En 1876 foi cear á casa dun amigo madrileño, Vázquez Reyes, compañeiro das xuntanzas da Galicia Literaria, e na compañía de Manuel Olivie, escritor vigués. Rematada a cea, inda estivo con Olivie ata a madrugada, botando pestes dos editores que rexeitaban o seu *Paniagua*, e falando de seguido de Galicia. Neste punto de vista, pódese dicir que Curros remata o ano como o comezou, facendo o fardel para a marcha, para regresar a Galicia. Volto xa da guerra, atópase fóra de sitio;

coa sentida perda de Vesteiro, rifando a cotío na casa, con serios problemas económicos (Modesta, a súa muller, estaba grávida) Curros decide deixar Madrid.

Conseguirá resolver os problemas ó ano seguinte, cando vai a Ourense recibir o premio conseguido, cando se fai cun posto na Delegación provincial de Facenda, e cando manda temporalmente a súa muller e fillos a Celanova, para a casa dos seus pais. Pero a calma dúralle pouco; soamente o tempo que tardou en dar con el o doutor Cesáreo Rodrigo, Senador do Reino, Cabaleiro da Gran Cruz da Real Orde Americana de Isabel a Católica e, pola Gracia de Deus e da Santa Sé Apostólica, bispo da diocese de Ourense.

BIBLIOGRAFÍA

- CARRÉ ALVARELLOS, Luis. *Manuel Curros Enríquez. Súa vida e súa obra*, Ed. Galicia, B. Aires, 1953.
 CASARES, Carlos. *Curros Enríquez*, Ed. Galaxia, Vigo, 1980.
 CURROS ENRÍQUEZ, Manuel. *Aires da miña terra*, Ed. Galaxia, Vigo, 1975.
 CURROS ENRÍQUEZ, Manuel. *Aires da miña terra e outros poemas*, Ed. Castrelos, Vigo, 1973².
 CURROS ENRÍQUEZ, Manuel. *Obras escogidas*, Ed. Aguilar, Madrid, 1956.
 FERREIRO, Celso Emilio. *Curros Enríquez*, Ed. Júcar, Madrid, 1973.
 RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, Francisco. *A evolución ideolóxica de M. Curros Enríquez*, Ed. Galaxia, Vigo, 1973.
 VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto. *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*, Ed. Galicia, B. Aires, 1953.